
Inleiding

Bastiaan van Dongen

Diversiteit is inherent aan het menselijk bestaan en kan ons vermogen tot verdraagzaamheid op de proef stellen. Wanneer de spanning die hieruit ontstaat niet verdagen wordt en onbegrepen blijft, kan zij leiden tot polarisatie, discriminatie en agressie. Dieperliggende angsten, verlangens en fantasieën over de onbekende ander worden daarmee vermeden. De psychoanalyse biedt een belangrijk begrippenkader in het denken over deze problematiek. Vanuit de psychoanalytische theorie en praktijk valt er veel te leren over dit vraagstuk. In deze uitgave zoeken de auteurs voortdurend de interactie tussen de psychoanalytische theorie, de praktijk, de maatschappelijke context en hun eigen persoonlijke ervaringen rond dit thema.

De betekenis van het woord diversiteit vanuit het Woordenboek der Nederlandse Taal (Van Dale, 2015) is niets meer dan “verscheidenheid”, maar zij klinkt ook vaak als synoniem voor tolerantie, inclusie en verdraagzaamheid. Bij de psychoanalytische studie van het menselijk verschil zijn andere begrippen (zoals splijting en afgunst) meer geschikt om de achterliggende onbewuste dynamieken te beschrijven. En daar houdt de psychoanalyse zich sinds het begin van haar ontstaansgeschiedenis intensief mee bezig. Freuds theorie over de kinderlijke psychoseksuele ontwikkeling is hier een voorbeeld van. Hij hechtte grote waarde aan de ontdekking van het geslachtsverschil en de implicaties daarvan voor de opbouw van ons psychische systeem.

In de recente psychoanalytische vakliteratuur houden diverse auteurs zich met onderwerpen bezig die gerelateerd zijn aan diversiteit,

zoals racisme. Vanuit het kleiniaanse denken betoogt M. Fakhry Davids (2017) dat er bij ieder individu een onbewuste psychische structuur aanwezig is die een voedingsbodem vormt voor racisme. Tijdens de vroegkinderlijke ontwikkeling ontstaat er een innerlijke defensieve organisatie die stoelt op paranoïde angsten, analoog aan de ‘psychic retreat’ (John Steiner, 1993). Fakhry Davids (2017) schrijft hierover als volgt:

“Internal racism refers to a structure in the mind that mediates our relationship with members of an out-group. That relationship, between self and what I term the ‘racial/ethnic’ other – the out-group member – is embedded in a paranoid, us-them, defensive system that governs our relationship with them. A defensive organisation, as distinct from an individual defence, is a phantasy system with a life of its own; it can generate anxiety in order to drive the individual into seeing its solution – in internal racism, one based on paranoia – as the only viable one. This adds a layer of complexity to situations that are already difficult.”

Die defensieve organisatie keert zich tegen een innerlijk vreemd object (de ‘*racial other*’) waarin al het ik-vreemde verenigd wordt door middel van een interne splijting. Aan dit proces gaan eerdere ontwikkelingsfasen vooraf waaronder de vroegste fase waarin de baby de buitenwereld opdeelt in goede en slechte objecten. In de loop van het eerste levensjaar wordt de splijting zichtbaar in het gedrag in de vorm van de angst voor vreemden (‘stranger anxiety’). Na een periode van integratie keert deze splijting weer terug in het derde en vierde levensjaar. In die fase vindt er een verinnerlijking plaats van aangeleerde sociale vooroordelen en stereotyperingen. In het sociale gedrag van het kind tekent zich dan het verschijnsel van de ‘out-group’ af, door buitensluiting van kinderen die anders zijn. Doordat de frequentie van contacten van het kind met ‘vreemde’ andere kinderen vermindert, nemen de projecties op onbekenden toe.

Onderlinge vijandigheid wordt niet alleen in de hand gewerkt door angst voor onbekenden, maar ook door machtsverschillen. In Hoofdstuk 1 bespreekt Christien Brinkgreve de rol van macht in organisatieculturen, in het bijzonder bij de Nederlandse Psychoanalytische Vereniging (NPaV). Ontkenning van de angst voor het verlies van macht en positie leidt tot escalatie van interne conflicten en afzondering van de buitenwereld. Een ander probleemgebied waar Brinkgreve op wijst, is het huidige maatschappelijke debat over het sekse-onderscheid. De maatschappelijk-politieke tendens tot ontkenning van de verschillen tussen mannen en vrouwen leidt ertoe dat waardevolle verschillen niet onderzocht mogen worden en vooroordelen blijven voortbestaan.

Het onderzoek naar hoe wij ons als mensen tot elkaar verhouden, begint bij het individu, en diens verhouding tot zichzelf. Stijn Vanheule bespreekt in Hoofdstuk 2 het 'inherent vreemde' in onszelf, wat ongemak geeft en zich niet laat vangen in maatschappelijke systemen. Het menselijk streven naar controle en de neiging tot kolonisatie van het vreemde gaan ten koste van de uniciteit en de subjectiviteit van het individu en leiden tot uitsluiting van bepaalde groepen. Lacan probeerde onze verhouding tot het vreemde beter te begrijpen door middel van de ontwikkeling van het begrip 'exitimeit'. Vanheule bespreekt Lacans vier modaliteiten van het mentale functioneren. Zij laten zien hoe we ons verhouden tot gebeurtenissen in onze zelfbeleving: het onmogelijke, het noodzakelijke, het mogelijke en het contingente.

Dat persoonlijke ervaringen een belangrijk startpunt kunnen zijn van het denken over diversiteit, illustreert Maggie Eybrechts in Hoofdstuk 3. Zij groeide op in de Nederlandse Antillen en ontwikkelde van daaruit haar gedachten over hoe onbewuste groepsdynamische processen kunnen leiden tot bedreiging en discriminatie. Zij gebruikt daarbij de begrippen 'grotegroepidentiteit' van Volkan, en 'Othering' van Karimi. Verder gaat zij in op de rol van machtsverschillen die ontstaan door ondervertegenwoordiging van minderheidsgroepen in maatschappelijke structuren. Ook wordt de rol belicht van negatieve beeldvorming en projectie tussen verschillende groepen, en van onbewuste collusies binnen homogene groepen. Om dit te kunnen doorbreken moet het comfort hiervan opgegeven worden. Het verlies daarvan brengt een rouwproces met zich mee.

De seksuele en genderidentiteit is regelmatig onderwerp van het hedendaagse maatschappelijke debat. Simone Logtenberg behandelt in Hoofdstuk 4 de vraag hoe de hiermee verbonden problematiek psychoanalytisch te begrijpen is. Zij bespreekt de heteronormatieve elementen in de psychoanalytische theorievorming sinds Freud. Seksualiteit is altijd verontrustend geweest vanwege de ongrijpbaarheid van het menselijke onbewuste driftleven. Vanuit de lacaniaanse theorie ligt de symboliek van de phallus en de castratieangst in het collectief onbewuste besloten. Seksuele identiteit wordt niet zozeer door anatomie bepaald als wel door het innemen van een interne positie die hierop betrekking heeft. De seksuele identiteit is daarmee nooit helemaal compleet. De medische geschiedenis van mensen met een intersekseconditie leert hoe de maatschappij door de tijd heen verandert in haar attitude tegenover genderproblematiek. De confrontatie met interseksepersonen roept bij sommige mensen archaïsche angsten en innerlijke vervreemding op.

In de volgende twee hoofdstukken ligt de focus op de beslotenheid van de behandelkamer van de psychoanalyticus. Allereerst bespreekt

Edwin Bouman in Hoofdstuk 5 hoe de analyticus een stagnatie tijdens een psychoanalyse kan overwinnen door gebruik te maken van humor. Wanneer een analysant iets in zijn gevoelsleven niet verdraagt, kan humor soms iets doorbreken. Vanuit de dyade in de overdracht met de patiënt kan de analyticus zichzelf door middel van humor op een speelse wijze als reëel persoon introduceren. De onverwachte spontaniteit hiervan leidt tot meer wederkerigheid in het contact. De analyticus kan met zijn eigen openheid en authenticiteit de analysant helpen om zijn innerlijke onverdraaglijke verschillen te erkennen en te doorvoelen. Hierdoor kunnen onbewuste splijtingen in de analysant opgeheven worden. De verbetering van de therapeutische relatie die dit teweegbrengt, verdiept het therapeutische proces en helpt de analysant zijn psychische pijn te verwoorden.

Vervolgens blijven we in Hoofdstuk 6 in de behandelkamer, van waaruit Wouter Gomperts ingaat op de psychotherapeutische behandeling van mensen met een andere etnisch-culturele achtergrond. Er wordt soms onvoldoende rekening gehouden met cultuurverschillen omdat de huidige psychotherapeutische theorieën en methoden vaak meer gericht zijn op de westerse cultuur. Migratie en vlucht zijn vaak stressvol en gaan gepaard met een basaal gevoel van onveiligheid. Vanzelfsprekendheden uit het land van herkomst vinden geen weerklank en de finesses van de taal worden nog niet aangevoeld. De psychische gevolgen van migratie worden van generatie op generatie doorgegeven. Aan de hand van een aantal klinische vignettes laat Gomperts zien welke rol cultuurverschillen tussen patiënt en behandelaar kunnen spelen. Beiden zijn niet vrij van cultureel bepaalde percepties en projecties over elkaar. Vanuit een psychodynamisch luisterende en onderzoekende attitude kan de therapeut de patiënt helpen woorden te geven aan de verschillende werelden waarin hij leeft.

In Hoofdstuk 7, het laatste hoofdstuk van dit boek, verbreedt Jaap Wijkstra het perspectief door de psychoanalytische theorie in verband te brengen met de sociologie en de geschiedenis. Hij laat zich inspireren door het werk van Harry Kunneman die de “maatschappelijke en historische context van de psyche” centraal stelt. In zijn persoonlijke visie tracht Wijkstra een verbinding te maken tussen de vroegkinderlijke ontwikkeling van het individu (zoals het separatie-individuatieproces), de maatschappelijke context en de wereldgeschiedenis. Hij beschrijft de wijze waarop innerlijke splijtingen bij het individu een negatieve uitwerking kunnen krijgen op groepsdynamische processen. De psychoanalyse kan een tegenwicht bieden vanwege haar nadruk op het verbaliseren van het innerlijk en haar intersubjectieve benadering.

Ten slotte viel mij op dat de auteurs in dit boek allen het belang erkennen van het maken van zowel respectvol onderscheid als eigenheid. In de nu volgende hoofdstukken verdiepen zij zich in zowel de waardevolle als de pijnlijke kanten van menselijke verschillen. De psychoanalyse is uitermate geschikt om deze aspecten te onderzoeken vanwege de eigenheid van haar theorie en behandelsetting. Die eigenheid is gelegen in de combinatie van de hoge behandelrequentie (vier of vijf sessies per week), de liggende positie (op de bank) en de vrije associatie. Dit levert een hoge mate van intensiteit van het contact met gevoelens op en met onbewuste processen. Deze diepgang maakt het mogelijk om psychische problemen te behandelen die anders niet in beweging zouden kunnen komen. De meerwaarde van de psychoanalyse is daarmee wel afhankelijk van haar specifieke setting. Alleen daarbinnen kunnen psychoanalytische concepten zoals overdracht hun volledige diepte en betekenis krijgen. Maar de eigenheid van de psychoanalyse heeft altijd onder druk gestaan, zowel vanuit de maatschappij als vanuit de eigen gelederen. Het pijnlijke van het anders-zijn dan de mainstream, zoals ook beschreven wordt door de auteurs van dit boek, geldt immers ook voor de psychoanalyse zelf. Haar anders-zijn kenmerkt zich door de hoge intensiteit van het contact met gevoelens en vooral de primitievere aspecten daarvan. Dat brengt niet alleen ongemak met zich mee in hoe de buitenwereld naar de psychoanalyse kijkt, maar geeft ook ongemak in onszelf. Voor zowel analysanten als psychoanalytici is deze intensiteit soms moeilijk te verdragen, waardoor een (al dan niet bewuste) beweging naar een lagere behandelintensiteit al snel gemaakt is (Wille, 2005). De kans is groot dat psychoanalyses daardoor steeds meer gaan lijken op (psychoanalytische) psychotherapie. Dat zou een verlies zijn omdat de meerwaarde van de psychoanalyse nu juist gelegen is in haar specifieke behandelsetting. Daarmee onderscheidt zij zich van andere behandelingen, zoals de psychotherapie, die een lagere continuïteit en intensiteit hebben. Juist door haar anders-zijn verdient de psychoanalyse als behandeling van psychische problematiek een aparte plek in het diverse therapieaanbod in Nederland.

Literatuur

- Boon, T. den (2015). *Van Dale, Woordenboek van de Nederlandse taal*, vijftiende editie. Van Dale uitgevers Utrecht/Antwerpen.
- Fakhry Davids, M. (2017). Internal Racism. *Psychoanalysis in Europe*, EPF Bulletin 71, p. 270-279
- Psychoanalytic Electronic Publishing (PEP) (2023), www.pep-web.org

- Steiner, J. (1993). *Psychic retreats: pathological organisations in psychotic, neurotic and borderline patients*. In. E.B. Spillius (ed.), *New Library of Psychoanalysis* (vol. 19). London & New York: Routledge.
- Wille, R.S.G. (2005). De psychoanalytische identiteit. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 11(4): 233-247.